

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/46/68-71>

Rena Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
doktorant
<https://orcid.org/0009-0007-7594-9455>
aliyeva.rena83@gmail.com

Dilçilikdə determinant anlayışının işlənməsi məsələləri

Xülasə

Məqalədə determinant anlayışı və onun cümlədə işlənmə məsələlərindən bəhs edilir. Azərbaycan dilçiləri ilə yanaşı, rus alimlərinin də bu istiqamətdəki işləri təhlilə cəlb olunur.

Məqsəd – Müasir dilçilikdə müxtəlif sintaktik və leksik kateqoriyaların öyrənilməsi zamanı determinant anlayışı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Determinantlar nitq hissələri sistemində isimlə birbaşa əlaqədə olan və onun mənasına müəyyən məhdudiyyət və konkretlik gətirən söz və ya söz birləşmələridir. Bu anlayış bir çox Avropa dillərində, xüsusilə ingilis, fransız, alman və digər Qərbi dillərində geniş şəkildə işlənməkdədir. Lakin Azərbaycan dilində determinant anlayışı hələ də tam şəkildə sistemləşdirilməmiş və terminoloji baxımdan müxtəlif yanaşmalarla izah olunmaqdadır. Bu səbəbdən determinantların dil sistemində yeri, funksiyası və təsnifatı məsələləri tədqiqat baxımından aktuallığını saxlayır.

Araşdırmalar belə bir elmi nəticəyə gətirib çıxarır ki, dilçilikdə determinant anlayışının işlənməsi məsələsi zamanı pedaqoji və professional istiqamətlər əsas tutulmalıdır.

Açar sözlər: *determinant, cümlə, dilçilik, anlayış, ifadə*

Rena Aliyeva
Azerbaijan State Pedagogical University
PhD student
<https://orcid.org/0009-0007-7594-9455>
aliyeva.rena83@gmail.com

Processing Issues of Determinant Concept in Linguistics

Abstract

The article deals with the concept of determinant and its use in sentences. Along with Azerbaijani linguists, the works of Russian scientists in this direction are also included in the analysis.

Purpose -In modern linguistics, the concept of the determiner holds particular importance in the study of various syntactic and lexical categories. Determiners are words or word combinations that are directly related to nouns within the system of parts of speech and bring certain limitations and specificity to their meaning. This concept is widely used in many European languages, especially in English, French, German, and other Western languages. However, in the Azerbaijani language, the notion of the determiner has not yet been fully systematized and is explained through different terminological approaches. For this reason, the place, function, and classification of determiners within the language system remain relevant and significant subjects of linguistic research.

Keywords: *determinant, sentence, linguistics, concept, expression*

Giriş

Bəzi cümlə üzvləri bu və ya digər baş üzvə aid olmaya da bilir. Bu zaman bütövlükdə o cümləyə aid olur. Bu formada olan üzvlər determinant adlanır. Determinasiya (latınca *determinatio* – həddi, nəticə, tərif) geniş mənada – müəyyən bir kateqoriyaya və ya nümunəyə xas olan təqdimatı, konfigurasiyası, parametrləri və komponentləri haqqında məlumatlar əsasında obyektin perspektivinin müəyyən edilməsi məsələsidir. Determinant ifadəsi latın sözü olub, müəyyənləşdirən və aydınlaşdırən mənasını ifadə edir.

XX əsrin II yarısından başlayaraq, sintaksis prosesində axtarış məsələləri dəyişir və cümlənin semantik, formal artıran vasitələrinə diqqət artırılır. Bu genişliyi determinantlar yerinə yetirir. Determinantlar müstəqil cümləni genişləndirən vasitələrdəndir və akademik sintaksislərdə əsas bölmələrdən birini təşkil edir. Determinantlar cümlənin həcmi genişləndirən sərbəst söz formaları, söz birləşmələridir. Determinantlar cümlənin yeni üzvü deyil. O, sadəcə olaraq, öz mövqeyinə görə seçilən zərflik (yer, zaman, səbəb zərflikləri və s.) və tamamlıqdan ibarət olur (Arxangelskiy, 1964).

Tədqiqat

Mətn sintaksisinin tədqiqində akademik Kamal Abdullanın əməyi xüsusilə seçilir. İlk dəfə Azərbaycan dilçiliyində determinantlara o, ayrıca bölmə həsr etmişdir (*Azərbaycan dilinin qrammatikası*, 1959).

“Azərbaycan dilçiliyində determinant üzvlər xüsusi olaraq hələ ki, tədqiqata cəlb edilməmişlər. Kamal Abdulla bu məsələnin sadəcə eskiz şəklində 1959-cu ildə nəşr edilmiş akademik qrammatika kitabında verildiyini qeyd edir. Bu məlumat kitabın “zərflik” bölməsində verilmişdir. Burada yazılır: “... zaman və yer zərflikləri, tamamlığa nisbətən idarə edən feillə zəif əlaqəyə girirlər. Cümlədə zərfliklər onun ayrı-ayrı üzvləri ilə əlaqədən daha çox, cümlənin bütöv tərkibi ilə əlaqəyə girə bilirlər” (*Azərbaycan dilinin qrammatikası*, 1959).

Determinantlar cümlənin ortasında işləndikdə özündən əvvəl və sonra gələn üzvlərlə əlaqələnir, onlarla semantik və qrammatik cəhətdən bağlanır. Biz bunu nümunələrdən də görürük. Onların cümlənin harasında işlənməsi deyil, sintaqmanın ümumi məzmunu ilə necə bağlanması daha vacibdir. Müasir Azərbaycan dilində, əsasən, yer, zaman və səbəb zərflikləri, o cümlədən vasitəli tamamlıqlar determinant vəzifəsində çıxış edə bilirlər. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində determinant cümlə üzvləri ilə bağlı məsələləri təxmini araşdırdıqdan sonra belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, onlar dilçilikdə nisbətən az işlənmiş məsələ olmaqla həm də kifayət qədər maraqlı problemdir. Onların ifadəsi, işlənmə yeri, quruluşu, qrammatik-semantikasını tədqiq olunmağa əsas verir (Dəmirçizadə, 1962).

Bu haqda Kamal Abdulla yazır: “Determinant üzv termini işlənməsə də, burada hər halda cümlənin həyatındakı çox vacib bir hala, yəni cümlənin bütün tərkibi ilə əlaqəyə girə bilən zərfliklərin mövcudluğuna işarə edilir. Amma təəssüf ki, daha dərin nəticələr çıxarılmır, determinant üzvü olan cümlənin bütün funksional-qrammatik dəyişiklikləri təhlilə cəlb edilmir” (Abdullayev, Məmmədov, Musayev, Üstünova, 2012).

Rusiyada da determinant mövzusunda dair araşdırmalar aparılmışdır. Vinqradov, Şvedova və başqalarının bu sahədə xüsusi xidmətləri vardır.

Keçən əsrin ortalarında dilin sintaktik quruluşunun tədqiqində cümlənin əsas paylanma və mürəkkəbləşmə qanunauyğunluqlarının, xüsusən də sərbəst bağlanmış sözlərin fəaliyyətinə daha dərin nəzər salınmağa meyl var idi. Onun içindəki konstruksiyalara determinant deyilir. 50-ci illərdə V.V.Vinqradov belə bir fikri ifadə etdi ki, ümumi cümlədə bəzi kiçik üzvlər nə “subyekt qrupu”, nə də “predikat qrupu” ilə birbaşa əlaqəli ola bilməz (Cəfərova, 2019).

1980-ci ilin “Rus qrammatikası”nda oxuyuruq ki, bu, əvvəlki gözardı edilə bilməyən linqvistik reallıqdır. Termin olduqca mürəkkəbdir. Əgər onu sadə və qısa şəkildə izah etməyə çalışsanız, belə bir şey əldə edə bilərsiniz: əgər bir şey ördək kimi görünürsə, ördək kimi üzürsə və ördək kimi şırıldayırsa, qətiyyət prinsipinə görə ördəkdir.

Deməli, təbiətşünaslıqda maddənin və ya prosesin təyin edilməsindən danışırlar; filologiyada – bu və ya digər dil vahidinin, ləksemin, fonemanın təyini haqqında; tarixdə – yerin, prosesin və ya hadisənin, qanunauyğunluqların və s. müəyyən edilməsi haqqında.

Dil ənənəsində (peşəkar, korporativ, müxtəlif fənlər) təyinat termin şəklində nominasiya ilə müəyyən edilir (Cəfərova, 2021).

50-ci illərdə V.V.Vinqradov belə bir fikri ifadə etdi ki, ümumi cümlədə bəzi kiçik üzvlər nə “subyekt qrupu”, nə də “predikat qrupu” ilə birbaşa əlaqəli ola bilməz. Belə kiçik üzvlər zaman, məkan, səbəb, məqsəd, güzəştlər və şərtlər şəklində cümlənin qalan hissəsinə bilavasitə aid ola bilər. Cümlənin bu kiçik üzvləri bütövlükdə bütün cümləyə xasdır. Bütövlükdə bütün cümləyə aid olan ikinci dərəcəli üzvlər “cümləyə daxil olan heç bir ifadənin komponenti deyil” (Sia.az). Rus dilində müəyyənedicini ilk dəfə N.Y. Şvedova aşkar edib təhlil etmiş və onun tərəfindən nəzərdən keçirilmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bəzi hal formalarının cümlə strukturunda xüsusi mövqeyi, onların münasibətində “müstəqilliyi” baş verir. Başqa sözlərlə (onların başqa sözlərlə

formal-semantik əlaqəsinin olmaması və bütövlükdə bütün cümləyə münasibəti) müəyyən sintaktik münasibətləri ifadə etməkdə onların “müstəqilliyinə” çoxdan diqqət yetirilir. “Zəif nəzarət” və ya bitişiklik əlaqələrini pozan və bir qayda olaraq cümlənin əvvəlində yer alan bir çox söz və ön söz formaları yalnız süni üsullarla onun ayrı-ayrı üzvünə aid edilə bilər (Şvedova, 1970).

Determinant öyrənilərkən əsas məsələlər onun əsas müddəaları və həmçinin təsnifatıdır. Müəyyənədicisi və ya təyinedici üzvün əsas müddəaları haqqında onun cümlənin bütün tərkibinə aid olan və ayrı-ayrı üzvlərindən heç biri ilə əlaqəli olmayan cümlənin paylayıcı üzvü (paylayıcısı) olmasını göstərmək olar. Müəyyənədicilər cümlənin əsas üzvlərindən birini deyil, bütün cümləyə aid ola bilən, onu bütövlükdə müəyyən edə bilən müəyyən növ hallar və əlavələrdir (Ojeqov, 1957).

N.Y.Şvedova determinantlar haqqında yazır ki, onlar cümlənin tərkib hissələrindən birinin formasına arxalana bilirlər, lakin belə komponent deyillər, onların cümlə ilə özünəməxsus, zahiri, formalaşmamış əlaqələri, öz imkanları var. Həmçinin, T.N.Stepanova vurğulayır ki, “... hərəkətin keyfiyyət və kəmiyyət tərifinin vəziyyəti / hərəkətin gedişatının vəziyyəti / istisna olmaqla, zərf sözlər, bir qayda olaraq, bütövlükdə bütün cümləyə aiddir; əlavələr adətən yalnız feillə olur”. Müəyyənədicinin ən göstərici xüsusiyyətlərindən biri onunla feil arasında qrammatik əlaqənin olmamasıdır.

Məsələn: “Suda (harada yox? – suda) narıncı günəşlə işıqlanan uzaq zirvələr aşdı”; “ABŞ və Finlandiya komandalarının Moskvaya gəlməsi gözlənilir (harada yox? – Moskvada)” (Cəfərova, 2022).

Nümunələrdən aydın olur ki, feillə ön şəkilçi-hal qrupu arasında birbaşa əlaqə yoxdur. Vəziyyət feil ilə qrammatik əlaqənin olması baxımından xarakterizə olunur. Müəyyənədicisi hal müəyyən bir cümlənin bir hissəsi kimi formal olaraq aid edilə bilən sözlə sözün semantikasi səviyyəsində müəyyən bir dil sistemi üçün sistemli, yəni məcburi, korrektə bağlanmışdır.

Bütövlükdə cümlə onların müəyyənədicisi halları olmaqla əhəmiyyət daşıyır. Vəziyyət sistemli bir əlaqənin olması ilə xarakterizə olunur. Məsələn: *Mənim yaxşı dostum rayon mərkəzində yaşayır*. Regional mərkəzdə yaşamaq əlaqəsi qrammatik cəhətdən düzgün və sistemlidir (Çernov, 1969).

Elementar əsas semantik komponentləri təşkil edən təyinedicilər – subyekt, obyekt, eləcə də bu mənaları bir-biri ilə və ya müxtəlif təyinatlı (adverbial) mənə növləri ilə (subyekt-obyekt) birləşdirən komponentlərdir. Belə təyinedicilər ön sözlü və ön sözsüz (eləcə də zərflər, əsasən məkan mənalı əvəzliliklər), bəzi hallarda əvəzlilik və isimlərlə ifadə olunur (Şulyak, 1983).

İstənilən qrammatik quruluşun mövqeyi qəbul oluna bilər ki, təyinedicilər həm məzmun baxımından, həm də bütövlükdə spesifik, həm də paylayıcı xüsusiyyətlərə malikdir. Bütün bunları və digər oxşar ifadələri görəndə ənənəvi təhsilli oxucu müxtəlif hallar düşünə bilər.

N. Şvedova ona müəyyən edənləri göstərərək deyirdi ki, bu, gözdə tutulmuş bilməyən linqvistik reallıqdır. Determinantlar həm məzmun baxımından, həm də spesifik xüsusiyyətlərə malikdir (Tağıyev, 1966).

Determinantlar yalnız onlara xas olan morfoloji ifadə üsulları ilə xarakterizə olunmur. Əvvəlcə onların “sərbəst qoşulma” təklifi ilə bağlı olduğunu düşünə bilərlər. Bununla belə müəyyənədicilərə həsr olunmuş *Qrammatika* adlı bölmənin əvvəlində diqqətlə oxuduqdan sonra oxucu elementar məntiqi dairəni kəşf edir:

Gəlin ifadəni təhlil edək: *Bazar ertəsi muzey bağlandı*. Məlumdur ki, praktiki olaraq hər hansı bir hərəkət baxımından xarakterizə olunur: yer və zaman feillə açılır və yer, zaman şəraitinin mövqeyini özü ilə gətirir. Bu o deməkdir ki, *bazar ertəsi zərf vaxtı bilavasitə feillə tabedir* (Naxcivanxeberleri.com).

Nəticə

Nəticə etibarilə, *bazar ertəsi* vəziyyətin birbaşa semantikasi yoxdur. Bu hal başa düşüləndir: muzey obyektinin müəyyən bir müvəqqəti əlaməti yoxdur. Beləliklə, ön söz forması *bazar ertəsi* tipik bir vəziyyətdir və sözdə müəyyənədicisi deyil.

“Müəyyənədicisi” anlayışının yaranması təbiətin yanlış anlaşılması ilə izah edilə bilər. Söz bir zəncirdir və hər biri bir və ya bir neçə başqa sözlə birbaşa əlaqəli olan sözlərlə bağlıdır.

Sözlərin sintaktik əlaqələri onları əks etdirir, birbaşa semantik əlaqələr, sözlərin bilavasitə semantik əlaqələri isə denotatların birbaşa əlaqələrini əks etdirir.

Məsələn, *Balıqçı tutdu* cümləsində *tutulan balıq* sözü *balıqçı* və *tutdu* sözünə tabedir. *Balıq* sözünü özünə tabe edir, çünki *tutulan* söz obyekt balıqçının yerinə yetirdiyi və obyekt balığa keçən hərəkəti ifadə edir.

Beləliklə, determinantlar adlanan konvensional xarakter onların konyuqasiya edilməmiş şifahi ifadələrə birbaşa aid edilməsi ilə təsdiqlənir. “Struktur diaqrama” daxil edilməyən formalar – cümlənin (qrammatik əsası), məsdərə, habelə sifət təyin edən və s. – əlbəttə ki, əsas həqiqətdir. Niyə N.Y. Şvedova onlara məhəl qoymur – bu işə sirr olaraq qalır. O, sintaktik əlaqələri kollokasiya və təklifə bölür. Lakin sintaktik (sərbəst) söz birləşməsi dil vahidi deyil, cümlənin tərkib hissəsi kimi vahidlərin (söz və frazeoloji vahidlərin) sərbəst birləşməsidir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, K., Məmmədov, A., Musayev, M., & Üstünova, K. (2012). *Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər*. Bakı: Mütərcim.
2. *Azərbaycan dilinin qrammatikası. II. Sintaksis*. (1959). Bakı.
3. Arkhangel'skiy, V. A. (1964). *Ustoychivyye slovosochetaniya v sovremennom russkom yazıke. Osnovy teorii ustoychivyykh slovosochetaniy i problemy obshchey frazeologii*. Rostov-na-Donu.
4. Cəfərova, S. N. (2019). *Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında uşaqların ailədə təhsil və tərbiyə məsələləri*. BSU, Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri XI beynəlxalq konfransı, Bakı.
5. Cəfərova, S. N. (2021). *XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ailə tərbiyəsinin əsas üsulları. “Azərbaycanın inkişaf strategiyasında Heydər Əliyev irsi” mövzusunda elmi konfrans*, Kaspi Universiteti, Bakı.
6. Cəfərova, S. N. (2022, may 4). *Respublikamızda ailələrə göstərilən dövlət qayğısı. Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş elmi konfrans*, OYU, Bakı.
7. Chernov, K. K. (1969). *K voprosu o determinantakh. Voprosy yazykoznanıya*, (1), 125–126.
8. Dəmirçizadə, Ə. (1962). *Azərbaycan dilinin üslubiyəti*. Bakı.
9. Ozhegov, S. I. (1957). *O strukture frazeologii. Leksikograficheskiy sbornik, VIP 2*, Moskva.
10. Shulyak, L. I. (1983). *Opredelitel'nyye obshchitel'stva, vyrazheniya v sovremennom russkom yazıke (Diss. kand. filol. nauk)*. Rostov-na-Donu.
11. Shvedova, N. Yu. (1970). *Grammatika sovremennogo russkogo literaturnogo yazıka*. Moskva.
12. Tagiyev, M. T. (1966). *Glagol'naya frazeologiya sovremennogo russkogo yazıka (Opyt issledovaniya frazeologicheskikh yedinit v okruzhayushchem mire)*. Bakı.
13. Sia.az. (n.d.). *Heydər Əliyev və uşaqlar*. Retrieved April 15, 2025, from <https://sia.az/az/news/social/821804.html>
14. Naxcivanxeberleri.com. (n.d.). *Heydər Əliyev və uşaqlar [Foto]*. Retrieved April 15, 2025, from <https://naxcivanxeberleri.com/bloq/heyder-eliyev-ve-usaqlar-foto-2264>

Daxil oldu: 13.12.2024

Qəbul edildi: 28.03.2025